Hva slags sosiologi?

Anvendelse av sosiologi i religionsfagene

Av Pål Repstad

Religionsfagene er i støpeskjeen, både i grunnskolen og den videregående skolen, og det vil også få konsekvenser for lærerutdanningene. I artikkelen vil jeg se særlig på sosiologiens rolle i religionsundervisningen. Et hovedpoeng er at sosiologi er så mangt, og at lærere bør ha en bevissthet om hva slags sosiologiske perspektiver de tar i bruk i fagene som handler om religion, livssyn og etikk. Det er ellers et utbredt inntrykk at samfunnsvitenskapelige perspektiver på religion, livssyn og etikk kommer sterkere inn i skolen. En gjennomgang i artikkelen konkluderer imidlertid med at de direkte referansene til sosiologi ikke er så tydelige eller mange i de nye læreplanene for disse fagene. Bevisstheten om perspektivmangfoldet i samfunnsvitenskapene er heller ikke så sterk i læreplanene. Dette er likevel ikke til hinder for at samfunnsvitenskapelige blikk på religion, livssyn og etikk kan bli viktigere i undervisningen, som ledd i generelle tendenser i samfunnet. I forlengelsen av dette presenteres noen normative synspunkter på bruken av sosiologi i KRLE og Religion og etikk. Ulike former for sosiologi kan ha ulike etiske implikasjoner.

PÅL REPSTAD, professor emeritus i religionssosiologi ved UiA. E-post: pal.repstad@uia.no

INNLEDNING

Som forsker og universitetslærer i sosiologi har jeg vært opptatt av at studentene i høyere utdanning må møte et sosiologifag som er åpent om at faget ikke er monolittisk, men består av flere paradigmer eller perspektiver. De ulike innfallsvinklene kan dels supplere hverandre, men kan også konkurrere og stå i et spenningsforhold til hverandre. Jeg skal vise noen sentrale eksempler på dette perspektivmangfoldet, og vil dessuten presentere den retningen i nyere religions-sosiologi som ofte kalles *lived religion*, og som kan gi grunnlag for en viss kritikk av tradisjonell religionsundervisning. Så skal jeg se nærmere på de nye læreplanene i fagene som omhandler religion, livssyn og etikk – med et sideblikk til planene for samfunnsfagene. Jeg vil mot slutten av artikkelen gi noen argumenter for sosiologiske perspektivers plass i skolen og i de aktuelle fagene, og samtidig argumentere for at det er viktig *hvilke* sosiologiske perspektiver som presenteres og anvendes.

SOSIOLOGI ER SÅ MANGT

Når en spør etter sosiologiens plass i skolen, må en ha noenlunde klart for seg hva sosiologi er, så det er behov for et ultrakort riss her.¹ Svært mye sosiologi handler om vekselspillet mennesker imellom og vekselspillet mellom mennesker og samfunnsordninger. Med samfunnsordninger tenker jeg på både synlige

¹ Mer om hva sosiologi er kan en finne for eksempel i Repstad 2007.

fysiske ordninger og på usynlige samfunnsordninger. Et eksempel på det første kan være en bygning eller en vei. Hvordan de er utformet, preger selvsagt i stor grad hvordan trafikken går. Et klasserom kan ha pulter vendt i samme retning mot kateteret eller pulter plassert i ring. De materielle rammene inviterer til forskjellige former for sosialt samspill. Et eksempel på usynlige samfunnsordninger kan være tradisjoner. Ikke minst i en del tette religiøse miljøer kan tradisjoner gi sterke rammer og føringer for hvordan en oppfører seg.

I neste omgang blir det viktig for meg å si at ulike retninger innen sosiologien ser forskjellig på vekselspillet mellom mennesker og samfunnsordninger. Noen sosiologer legger stor vekt på menneskenes handlefrihet og evne til å utforme det sosiale liv, mens andre ser det slik at samfunnsordningene og det sosiale miljøet i stor grad bestemmer hvordan folk handler og tenker. Skjematisk sagt legger noen hovedvekt på hvordan menneskene skaper samfunnsordningene, andre hvordan samfunnsordningene skaper menneskene. Med billedspråk kan det første kalles sosiologi nedenfra, det andre sosiologi ovenfra. Alle sosiologer vil akseptere at det er et samspill mellom aktive, kreative mennesker og strukturelle føringer, men tyngdepunktet er ulikt plassert.

Det finnes også andre forskjeller i vektlegging. En kan skille mellom et idealistisk og et mer materialistisk sosiologisk perspektiv, etter hva slags sosiale forhold som blir ansett som mest bestemmende for folks atferd og for samfunnsutviklingen. Jeg vil tro at dette er velkjent, men la meg omtale det kort. Et idealistisk perspektiv legger stor vekt på normer, ideer, verdier, kultur og mentalitet som forklaringer på hvorfor folk handler som de gjør. Et materialistisk perspektiv legger større vekt på økonomiske, tekniske og materielle livsbetingelser. Her utgjør marxistisk inspirert sosiologi en tung tradisjon, som understreker hvordan menneskenes teknologi og organisering av arbeidet er grunnleggende viktig for samfunnsutviklingen og formende for både sosiale, politiske, juridiske, kulturelle og religiøse forhold. Kanskje jeg kan vekke noen lesere som synes dette blir for elementært og har falt inn i en dvale, med å si at religionsvitenskap og teologi tradisjonelt har hatt en forkjærlighet for idealistiske tolkninger av historiens gang. Disipliner som handler mest om ideer og tanker, vil kunne havne i en tendens til å overvurdere betydningen av nettopp ideer og tanker som kilde til sosial og religiøs endring.

Mange trekker også en skillelinje i sosiologien mellom et harmoniorientert eller konsensusorientert og et mer konfliktorientert syn på samfunnet. Her er det lett å tegne for enkle skillelinjer, for det er mange kombinasjonsmuligheter. Det kommer til uttrykk i et begrep som konfliktuelt fellesskap, et fellesskap som henter sitt samhold fra at man sammen tar avstand fra andre: vi er i alle fall ikke som dem. Karl Marx anses jo som en klassiker innenfor konfliktsosiologien. Men hans samfunnsanalyse er et godt eksempel på at samfunnet ikke bare inneholder

konflikt, det er ikke alles kamp mot alle. Marx opererer også med enighet og samhold i sine samfunnsanalyser. I hans analyse er det en viktig forutsetning for samfunnsutviklingen slik han ser den for seg, at arbeiderklassen finner sammen og styrker sitt samhold. Poenget er ikke at konfliktteoretikere ikke kan finne harmoni mellom mennesker og innen grupper, eller at harmoniteoretikere benekter at det kan være konflikter i samfunnet. Forskjellen ligger i hvor grunnleggende man mener konfliktene er for samfunn og samfunnsutvikling. Analytiske og normative perspektiver flyter ofte sammen her. Konfliktteoretikere anser samfunnet som fundamentalt preget av motsetninger, og vil ofte også ha som normativt ideal at konfliktene må fram i lyset og utkjempes for at samfunnet i en eller annen forstand skal utvikle seg, for eksempel i retning av større rettferdighet. Harmoniteoretikere på sin side har noen ganger et ideal om at konflikter bør forhindres og dempes, og mener gjerne at konfliktene tross alt ikke er så grunnleggende i samfunnet. I et sosiologisk konfliktperspektiv vil derimot en virksomhet tilsynelatende preget av fred og harmoni representere en utfordring til sosiologens forskertrang. Han eller hun vil ønske å se nærmere etter om freden bare er en fasade. Harmoni kan være basert på undertrykkelse, på at motstridende krefter holder hverandre i sjakk, eller på at en danner felles front mot en ytre fiende.²

LIVED RELIGION – EN UTFORDRING FOR RELIGIONSUNDERVISNINGEN I SKOLEN

I religionssosiologien har det vokst fram en forskningstradisjon i de siste femten år eller så, kalt *lived religion* eller *everyday religion*. Denne tilnærmingen i forskningen har også begeistret noen skolefolk. Vi har ikke gode norske termer for denne retningen, så jeg bruker de engelske ordene, og jeg bruker dem om hverandre. Sentrale navn innen tradisjonen er de amerikanske sosiologene Meredith McGuire og Nancy Ammerman.³ Disse og andre forskere har utvist en sterk interesse for vanlige folks religiøsitet snarere enn religionen til ekspertene, de profesjonelle, de som lever for og av religion. Forskerne innen denne tradisjonen er mer opptatt av praksis og fortellinger i det religiøse liv enn av raffinerte teologiske og filosofiske systemer. Religiøst liv hviler mer på vaner og praksis enn på kognitive ideer, det religiøse livet er komplekst – og folks religion blir lett vurdert som inkonsistent eller overflatisk sett fra posisjonen til en systematisk teolog. Religionsbegrepet er induktivt og konstruktivistisk: Religion er det folk regner som religion. Religionsbegrepet favner dermed langt videre enn organisert religiøst liv, men hos McGuire og Ammerman strekker det seg ikke helt ut i vide definisjoner der alle livssyn og livstolkninger anses som religiøse.

Religionssosiologien har lenge fått kritikk for at den har fulgt i teologenes og

2 De ulike hovedperspektivene i sosiologien presenteres mer utførlig i Repstad 2007, omtale av deres relevans for religion gis i Repstad 2020.

3 Se særlig McGuire 2008 og Ammerman 2007 og 2014.

delar av religionsvitenskapens fotspor og fokusert mye på organisert religion og på tro som det å holde for sant bestemte læresetninger om Gud og mennesker. Denne kritikken har fått ny kraft i *lived religion*-tradisjonen. Religion er mer enn kognitive trospåstander. *Lived religion* har viktige materielle, sanselige og visuelle aspekter, ikke alltid kommunisert gjennom språk. Studier av religiøse organisasjoner kan ikke gripe det komplekse og flytende ved folks hverdagsreligion, understreker Meredith McGuire (2008). Videre kritiserer hun forskere på organisert religion for å gi for mye prioritet til offisiell religion, og å overbetone dogmatiske og systematiske versjoner av religiøst liv. Hun minner om at folk flests religion i dag er mindre forankret (*embedded*) i stabile lokalsamfunn. Hverdagsreligionen er nå mer enn før individualisert, medialisert og noen ganger også kommersialisert. *Lived religion* er relatert til steder, til bygninger, til minner og til ritualer. Religionen er *embodied* og emosjonell, og den er ikke minst moralsk praksis, ikke som detaljerte regler, men som en diffus innretning på nestekjærlighet.

En åpenhet for nonverbal kommunikasjon kan endre det inntrykket forskere danner seg av religion. For noen år siden analyserte jeg og sosialsemiotikeren Anne Løvland 30 julekonserter i kirker i desember og skrev boka *Julekonserter* (2008). Repertoaret på konsertene var ofte en blanding av Bing Crosby, Alf Prøysen og nye og gamle salmer. Noen av Brorsons julesalmer var flittig brukt, og de har som kjent et relativt pessimistisk syn på menneskene og verden, jf. uttrykk som denne verdens tåredal. Men med et klangfullt musikalsk arrangement, levende lys i kirken og småprat om barndomsminner fra artistene ble selv tåredalen ganske hyggelig.

Et viktig trekk ved *lived religion*-tilnærmingen er en overbevisning om at religionen ikke kommer i ren form. Meredith McGuire (2008) kritiserer synkretismebegrepet, fordi hun sier det forutsetter noen rene religioner som så blandes. Nancy Ammerman (2014) er noe mer forsiktig, hun understreker at grensene mellom de ulike religiøse tradisjoner, ofte kalt verdensreligionene, er svært porøse – og det er også grensene mellom religiøse og sekulære praksiser, og mellom forskjellige livsområder. Ingen er fullstendig religiøse 24/7, og det er interessant når religion kommer fram i bevisstheten, hevder hun.

I denne beskrivelsen av religion ligger det implisitt en kritikk av den formen for tradisjonell religionsundervisning som presenterer verdensreligionene som relativt godt innpakkede pakker. Det er en kritikk som også har vært løftet av norske religionsdidaktikere (Andreassen 2016, Anker 2017). Det skal vi komme tilbake til.

SOSIOLOGI I FAGFORNYELSEN OG DE NYE LÆREPLANENE?

I hvilken grad kommer det til syne i de nye læreplanene at samfunnet ifølge sosiologien kan analyseres på ulike måter? Alle elevene i grunnskolen har fagene samfunnsfag og kristendom, religion, livssyn og etikk. Samfunnskunnskap har

alle i videregående skole. Religion og etikk har bare elevene i det studieforberedende utdanningsprogrammet.⁴ Det er en kjent og omdiskutert sak i Norge at de nye fagplanene skulle ha færre konkrete punkter om faginnhold enn de gamle. Man skulle konsentrere seg om et fåtall kjerneelementer og omtale dem mindre konkret, slik er det i alle fall blitt oppfattet. Kritikere har pekt på at for mye blir overlatt til den enkelte lærers forgodtbefinnende, andre har pekt på at lærebøkene enda mer enn før vil ha en sterkt styrende effekt på læring og undervisning, siden planene er blitt mer generelle.

Det er riktig at mange formuleringer i læreplanene er blitt svært generelle og preget av honnørord. Men det betyr ikke at de ikke har normative innslag. Demokratisk medborgerskap er sentralt, det er også bærekraftig utvikling og oppøving av etisk dømmekraft. Evne til dialog og til å kunne ta andres perspektiv nevnes også. I en analyse av læreplanene har jeg for det første lett etter om planene i religion, livssyn og etikk inviterer til å se etter vekselspillet mellom religion og samfunn. Da tenker jeg både på hvordan samfunnsutviklingen påvirker det religiøse liv, og hvordan religionen påvirker utviklingen i andre samfunnsinstitusjoner. For det andre er jeg altså opptatt av om det gjøres klart at samfunnsvitenskapen inneholder ulike tilnærmingsmåter.⁵ For helhetens skyld ser jeg også på samfunnsfagene. Det er fullt mulig at perspektivene i samfunnsfagundervisningen også kan prege elevenes synsmåter i timene med religion og etikk.

I grunnskolens læreplan for KRLE er det i den innledende delen tilløp til å si noe om endringer i historie og samfunn. Der heter det: «Faget skal bidra til å gi elevene innsikt i kristen og humanistisk arv og tradisjon og i hvordan disse har endret seg gjennom historien.» Enda mer åpen for sosiologiske perspektiver blir teksten noen linjer nedenfor: «Elevene skal også få innsikt i hvordan kristendom og andre religioner og livssyn inngår i historiske prosesser og henger sammen med samfunnsendringer og kulturarv.»

Læreplanen for samfunnsfag i grunnskolen har noen formuleringer som peker i retning av ulike paradigmer. Det heter innledningsvis: «Elevene skal bli bevisste på korleis vi er historieskapte, men og historieskapande.» Det kan tolkes som en invitt til å drøfte det klassiske sosiologiske temaet om strukturell tvang versus aktørers handlekraft. Et konfliktperspektiv antydes forsiktig noen steder. Elevene skal blant annet forstå «korleis makt og ressursar blir fordelte». Etter 7. trinn skal elevene kunne «reflektere over korleis kommersiell påverknad kan verke inn på forbruk, personleg økonomi og sjølvbilete». For øvrig er sosial og økonomisk ulikhet overraskende lite tematisert, på bakgrunn av at det har seilt opp i senere tid som et viktig emne i samfunnsdebatten. Det finnes også noen få punkter der

4 Her rydder jeg plass for en fotnote med en kjeppest i: Jeg har aldri skjönt hvorfor vordende rørleggere, bu-tikkansatte og helsefagarbeidere ikke skal ha religion og etikk som en integrert del av utdanningen.

5 Metoden er ikke spesielt original: Jeg har lest grundig igjennom planene, markert de delene av teksten jeg mente var relevante i jakten på sosiologisk relevante utsagn, og systematisert de markerte funnene.

elevene skal få innsikt i hvordan forskere kan komme til ulike resultater, rimeligvis særlig i planene for ungdomsskolen. Men det som eksplisitt nevnes da, er ulike kildeatilgang og kildebruk og ulike metoder, snarere enn ulike teoretiske innfallsvinkler.

Læreplanen for fellesfaget samfunnskunnskap i videregående skole sier litt mer om flere paradigmer i fellesfaget samfunnskunnskap. Her nevnes som første målsetting at elevene skal utvikle seg som engasjerte og kritisk tenkende deltakere i samfunnet. Videre er «Perspektivmangfold og samfunnskritisk tenking» nevnt som et såkalt kjerneelement, og under denne overskriften sies det: «Elevene skal kunne vurdere sammenhenger i samfunnet ut fra forskjellige perspektiv.» Senere framheves det at elevene skal kritisk vurdere forskjellige kilder. Uten at det er spesielt rettet mot forskere og forskning, er et kompetansemål å utforske «korleis interesser og ideologisk ståstad påverkar våre argument og val av kjelder.»

Planen for religion og etikk i videregående skole er enda mer kortfattet enn de andre planene jeg har sett på. Den inneholder noen antydninger om at religion og etikk kan studeres fra ulike perspektiver. Elevenes forståelse av religioner og livssyn skal «utdypes og utfordres gjennom analyse av og kritisk refleksjon over kilder, normer og definisjonsmakt». Særlig det siste, definisjonsmakt, kan åpne for å tematisere perspektivmangfold, men dette konkretiseres i liten grad i kompetansemålene for faget. Det nærmeste vi kommer her, er det nokså generelle kulepunktet «gjøre rede for og drøfte sentrale fagbegreper knyttet til religioner, filosofi, livssyn og etikk». Faglige begreper og temaer skal elevene kunne problematisere, sies det et annet sted. Når det gjelder vektlegging av relasjoner mellom religiøst liv og det øvrige samfunn, er omtalene korte og generelle også her. Noe kjenner vi igjen fra planen for grunnskolen. Også i planen for videregående skole skal elevene «få innsikt i hvordan religioner og livssyn inngår i historiske prosesser og henger sammen med samfunnsendringer og kulturarv». I kompetansemålene dukker vekselspillet mellom religiøst liv og øvrig samfunnsliv opp et par steder: Elevene skal kunne «utforske og drøfte hvordan religion inngår i historiske endringsprosesser globalt og nasjonalt», og elevene skal kunne «gjøre rede for og drøfte aktuelle eksempler på samspillet mellom religion, livssyn og politikk.»

Hvordan kan vi oppsummere denne læreplananalysen? Med noen få unntak, som jeg har nevnt de fleste av, behandles i stor grad religionen *an sich*, som en religion uten samfunn, for å sette det på spissen. Det understrekes flere steder at vi lever i et livssynsmangfold, og de ulike tradisjonenes «indre mangfold» nevnes også både i planene for grunnskolen og videregående skole. Men hvordan sammenhengen mellom religion og samfunn kan forstås på ulike måter, er lite framme. Som vi har sett, handler det mer om bruk av ulike kilder og ulike metoder enn om bruk av ulike teoretiske innfallsvinkler. Bevisstheten om perspektivmangfold er noe mer til stede i planene for samfunnsfagene enn i planene for religion,

livssyn og etikk. Jeg skjønner jo at det er begrenset hvor mye barneskoleelever kan hjemsøkes av ulike sosiologiske paradigmer, og utfordres for eksempel på materialistiske kontra idealistiske perspektiver på religion, men på høyere trinn i grunnskolen og i videregående skole kunne nok ulike paradigmer vært introdusert mer, hele veien med pedagogisk nennsomhet.

ANDRE KREFTER VIKTIGERE ENN LÆREPLANENE

Jeg må innrømme jeg ble noe overrasket over hvor lite de nye planene for KRLE og for religion og etikk sier eksplisitt om vekselspillet mellom religion og samfunn. Samtidig er det klart at planene har noen åpninger for innslag av religionssociologi i religionsundervisningen, selv om tekstene er ganske knappe og vage. Læreplaner er ikke uviktige til å inspirere til og kanskje ikke minst legitimere faglige endringer, men andre krefter i samfunnet bidrar trolig mer enn læreplanene til å gi sosiologiske perspektiver på religion, livssyn og etikk en mer framtrædende plass enn før. Livssynsmangfoldet bidrar i seg selv til refleksjoner om sammenhenger mellom samfunn og livssyn. Mindre tas for gitt nå enn i et samfunn der én religion dominerte i samfunnsordningene og nær sagt automatisk ble overført ned gjennom generasjonene.

En annen, mer konkret tendens bidrar også til økt blikk for samspillet mellom religion og samfunn. Jeg tenker på en trolig økende tendens til å trekke inn aktuelle mediebidrag i undervisningen. Det er dessverre ikke alltid slik at denne bruken av mediene gir dypere innsikt i religiøst liv og samfunnsmessig bakgrunn. Forskerne Audun Toft og Liv Ingeborg Lied har skrevet om kjedsomhet i klasserommet og religionslæreres forsøk på å møte den utfordringen. Det skjer ofte ved at lærerne tar i bruk filmer og fjernsynsprogrammer i opptak. Ikke minst Norsk rikskringkasting har for noen år siden produsert flere TV-serier der religion fremstår som underholdning. Komikeren Are Sende Osen prøver seg på forskjellige religiøse retninger i serien «På tro og Are». I en annen serie bytter mennesker fra ulike trossamfunn religion for en uke. Og det finnes flere. I sine feltarbeid i klasserommene i videregående skole fant Toft ut at lærere ofte brukte slike programmer i religionstimene, og at de dessuten la opp til debatter basert på aktuelle og dramatiske nyhetsoppslag, ikke minst om islam. Toft og Lied har problematisert dette. Muslimske elever og elever fra andre minoriteter kan oppleve at det brukes så mye tid på ekstremisme, konflikter og underholdning at de ikke kjenner igjen viktige aspekter ved sin egen religion, slik de selv har erfaring med den. Det er også en fare for at lærere som viser ekstreme utslag av religion fra mediene for å nyansere dem, risikerer at det elevene sitter igjen med, er det ekstreme. Det er vel og bra med aktualiseringer, men det må også være en basis for aktualisering, konkluderer forskerne (Lied og Toft 2018, Toft 2017, 2018). Elevdemokrati i klasserommet kan også ha problematiske sider. Halldis Breidlid har i en klasse-

romstudie i en flerkulturell ungdomsskole uttrykt bekymring for at undervisningen blir for lite preget av kunnskap og evne til å sette seg inn i nye perspektiver, og for mye preget av at elevene formidler egne meninger og følelser (Breidlid 2014).

SKAL VERDENSRELIGIONENE OPPLØSES I KLASSEROMMET?

I de første skissene til læreplaner som ble sendt ut til høring, ble det tatt eksplisitt avstand fra det såkalte verdensreligionparadigmet, altså tradisjonen med å presentere verdensreligionene nærmest som enkeltstående og relativt lukkede pakker. I høringsrunden fikk denne endringen støtte fra noen av lærerutdanningene, men flere av dem var skeptiske og mente at formuleringene i planutkastet gikk alt for langt i kritikken (Kjølleberg 2019). Resultatet ble at kritikken i planene ble dempet ned, og verdensreligionene er nevnt i den ferdige versjonen.

Jeg har vært inne på at det med sosiologien som våpen, særlig ut fra et *lived religion*-perspektiv, er mulig å kritisere tradisjonen med å presentere verdensreligionene som pakker i religionsundervisningen. I vårt samfunn i dag er det mye religiøs individualisering, mye religiøsitet utenfor og på tvers av de religiøse institusjonene. Det må reflekteres inn i religionsundervisningen. Men som pedagogisk interessert sosiolog er jeg faktisk ikke så radikal når det gjelder å rive ned utgangspunktet i verdensreligionene. Selv om mange, ikke minst mange unge, kjenner mindre enn før til de religiøse tradisjonene og kanskje har mye av sine fragmentariske religionskunnskaper fra mediene, er det fremdeles en god del ungdommer som har en form for kulturell identitet knyttet til de ulike religiøse tradisjonene. Dessuten vet vi fra mer kvalitative spørreundersøkelser at når folk skal redegjøre for sin egen religiøse profil, så gjør de det i en kritisk dialog med etablerte tradisjoner. «Jeg er kristen, men jeg er ikke fanatisk.» Selv i konservative miljøer forhandles det med tradisjonen. En bedehus kvinne på Sørlandet på nær 70 sa en gang i et intervju at hun trodde på Helvete, men at det var en vanskelig tanke for henne: «Jeg lurer på om det er så ille som jeg har lært om det eller hørt om det.»⁶

Velger en som strategi å nyansere med utgangspunkt i verdensreligionene, kan en hente mye stoff fra empirisk religionssociologi til den nyanseringen. Derfor tror jeg det er fornuftig å gå en balansegang i religionsundervisningen som ikke stryker kristendom, islam, hinduisme og så videre fra kartet, men som i neste omgang vektlegger det læreplanene kaller «indre mangfold» og fokuserer på dialog og spenninger mellom etablerte tradisjoner og endringer i tradisjonene. Hvis undervisningen begynner med alle nyansene, kan det hele bli temmelig uoversiktlig og kaotisk for elevene. En metafor som har vært brukt i kritikken av fagfornyelsen har en viss relevans her: En kan ikke gå rett inn i annen etasje i et hus.

Som sosiolog har jeg mye sans for *lived religion*-forskningens vekt på andre

6 Henriksen og Repstad 2005, s. 39.

aspekter ved religionen enn bare de rent læremessige. Jeg hilser også velkommen en interesse for religiøsitet utenfor de religiøse institusjonene. Men tradisjonen har noen svakheter. Den kan gå for langt i å beskrive personlig religiøst liv som noe frittsvevende og frikoplet fra organisasjoner og sosiale strukturer. Den kan bli generelt strukturblind med sin vekt på individuelle opplevelser, og den kan gå for langt i å ignorere organisert religiøst liv (Repstad 2019). Jeg har merket meg med interesse at Nancy Ammerman, en av pionerene i denne forskningstradisjonen, i sin bok fra 2014 ut fra empiriske studier i USA har bremsset opp ikke så lite når det gjelder å markere desinteresse for organisert religion. Ammerman og medarbeidere har gjort empiriske studier av i hvilke situasjoner folk opplever at religionen melder seg hos dem og får betydning. Hun har blant annet utstyrt informantene med kamera og bedt dem ta bilder, dessuten å føre dagbok, med tanke på å legge merke til når religionen blir betydningsfull. Da viser det seg, kanskje ikke overraskende, at religionen melder seg primært i tilknytning til organiserte religiøse arrangementer og steder, og i tillegg når familiehøytider markeres. Mest sekularisert er det økonomiske liv, og særlig shopping. Ut fra dette minner Ammerman om at organisert religion også er en viktig del av *everyday religion*.

La meg ta med et poeng til i denne forbindelse: Det er uten tvil en viss interesse i vår tid for alternativ spiritualitet, selv om interessen i Norge trolig er dalende (Repstad 2020, s. 51f.). Noen ganger har religionssosiologer gått for langt i å kontrastere religion og spiritualitet. Av og til blir distinksjonen mellom religion og spiritualitet ideologisk. Spiritualitet blir da noe genuint som veller fritt fram innenfra, mens religion er noe konvensjonsbestemt, statisk og utenfrastyrt. Dermed underkommuniseres det faktum som burde være opplagt for en sosiolog, nemlig at også spiritualitet er et sosialt fenomen, som for eksempel kan preges av kommersielle interesser. Videre underkommuniseres at også organisert religiøst liv kan endre seg, noen ganger gjennom harde diskusjoner, men ofte gradvis og umerkelig gjennom generasjonsskifter, der de nye generasjonene tenker og praktiserer annerledes. I tilbakeblikk har et viktig forskningsprogram for meg vært å vise at selv religiøse organisasjoner med en konservativ selvforståelse forandrer seg, ofte i liberal retning.⁷ Eksemplet med å se på alternativ spiritualitet som noe genuint og etablert religion som resultatet av et press utenfra er en påminnelse om en fallgrube både sosiologer, teologer og andre kan falle i, nemlig å være empatisk og full av innlevelse overfor religioner man liker og identifiserer seg med, og brutalt reduksjonistisk overfor «fremmede religioner».

Siden eksemplet handler om at en minoritet som alternativt spirituelle tillegges ekthet, og etablert religion blir sett på som noe uekte og kanskje autoritært, bør jeg vel tilføye at det vanligste er at diskrimineringen går i motsatt retning, nemlig at

7 For en oppsummering av mye forskning om religiøs endring på Sørlandet som jeg har vært involvert i, se Løvland, Repstad og Tønnessen 2008 og Repstad 2020, kap. 9.

det er minoriteter som får en kritisk og reduksjonistisk behandling. Uansett, ulike retninger i det religiøse liv har krav på samme sosiologiske balansekunst mellom innlevelse og kritikk.

SOSIOLOGI I SKOLEN – NOEN NORMATIVE REFLEKSJONER

For å oppmuntre til økt bruk av sosiologiske perspektiver i religionsundervisningen – og for den saks skyld i samfunnsfag – vil jeg komme med noen normative perspektiver på hva sosiologien kan tilføre de fagene som handler om livssyn og etikk.

La oss ta fraspark i de nye læreplanene. De er opptatt av at elevene skal oppøve mangfoldskompetanse og evne til dialog. I et religionssosiologisk perspektiv, der man ser hvordan religion tar farge av den sosiale kontekst, er det vanskelig å være en brennende fundamentalist. Jeg sier ikke nå at sosiologien må bli reduksjonistisk, og havne i det som har vært kalt *nothing but-ness*: Religion som sådan er ikke egentlig noe annet enn trøst i en elendig verden, eller dyrking av det menneskelige fellesskap, eller resultatet av en streng far, eller hva det måtte være.⁸ Sosiologien er mer ydmyk i dag enn å ville forklare fenomenet religion som sådan, og de fleste religionssosiologer kombinerer det å se på religion som et sosialt fenomen med å akseptere at det finnes andre legitime perspektiver på religion – etiske så vel som religiøse. Men sosiologien relativiserer religionen såpass at det framstår som rimelig at folk under ulike forhold kan være religiøse på forskjellige måter. En slik forståelse kan støtte opp om toleranse.

Videre mener jeg sosiologiske perspektiver på religion, livssyn og etikk kan fremme verdier man ønsker å fremme i skolen, ikke minst på følgende måte: Sosiologien er fremmed for å søke forklaringer på praksis i folks helt individuelle egenskaper. Sosiologien er kritisk til egenskapsforklaringer, hvor individers og gruppers handlinger forklares ut fra stabile iboende egenskaper. Denne fremmedheten for egenskapsforklaringer kan bidra til at folk blir mindre moralistiske og mer forståelsesfulle. I denne forbindelse er det interessant å merke seg den kritikken som nylig er kommet av at det er innført et nytt overordnet og tverrfaglig tema i læreplanene, som kalles Folkehelse og livsmestring. Temaet skal blant annet gi muligheter for elevene til å «ta ansvarlige livsvalg», som det heter. Kritikken er ikke minst målåret av Ole Jacob Madsen, som er professor i kultur- og samfunnspsykologi ved Universitetet i Oslo. I sin bok *Livsmestring på timeplanen – rett medisin for elevene?* (2020) advarer han mot at man kan ende opp med å redusere samfunnsproblemer til et spørsmål om å tilegne seg psykologiske teknikker når barn og unge skal læres opp til å mestre livet. Man bør ikke gi enkle psykologiske løsninger på problemer som handler om økonomi, sosiale forskjeller og oppvekstvilkår, sier han i et intervju om boka.⁹

8 Noen vil kjenne igjen Marx, Durkheim og Freud i disse knappe eksemplene.

9 Klassekampen 12.8.2020.

En slik individualisering av problemer som har med samfunnsstrukturer å gjøre, kan med fordel motvirkes av sosiologiske perspektiver, uten at man dermed behøver å havne i en strukturdeterministisk grøft. Folk har ulike livssjanser, og hvis ikke skolen tematiserer det, kan de gjøre bagasjen enda tyngre å bære for dem som har mest å bære på fra før. Å møte samfunnsmessige problemer med individualpsykologisk opprusting kan bli å legge for store bærer på den enkelte elev.

Det kan også tenkes at sosiologiske perspektiver bidrar til at man inntar en noe mer avslappet holdning til konflikter, ved at man ikke personifiserer dem, men mer ser dem som utslag av spenninger mellom ulike posisjoner i samfunnet. Sånn sett har kanskje sosiologisk innsikt hindret et og annet magesår.

Tendenser til å legge vekt på strukturenes kraft framfor aktørenes, og vise hvordan mennesker formes av sine samfunnsmessige omgivelser, blir også noen ganger kritisert. En kjent norsk sosialmedisiner, Per Sundby, kritiserte for mange år siden sosiologien for å svekke den enkeltes moralske ansvarsfølelse ved i for stor grad å gjøre individuelle problemer til symptomer på uheldige sosiale strukturer (Sundby 1982). Denne typen kritikk rammer mest tenkemåter der menneskenes normer og valg ikke overhodet har noen selvstendig betydning for deres handlinger. Det er klart at dersom en tror at samfunnsstrukturene nærmest bestemmer alt, kan det bli hva sosiologer kaller en selvoppfylgende profeti. Hvilken forskjell kan da det enkelte lille menneske gjøre? Og hva er da vitsen med å ta opp en kamp for endring? Problemet er kjent blant annet fra feministisk sosiologi. Feministiske sosiologer har påpekt at hvis man har en sterk teori om at patriarkatet er uutryddelig, og alltid dukker opp igjen i nye forkledninger, kan det lamme en frigjøringskamp. Men slike hundre prosent samfunnsdeterministiske oppfatninger er svært sjeldne i sosiologien. Norsk sosiologi har ofte hatt en moralsk undertone og en moralsk motivering, så man kan ikke si den er likegyldig til moralspørsmål. «Problemorientert empirisme» har vært brukt som en karakteristikk av mye norsk sosiologi (Midtbøen og Pedersen 2020). Men den moralske *adresse* har ikke først og fremst vært klientene eller andre som tilskrives problematferd. Det er riktig som Sundby hevder, at de ofte har vært sett på som ofre for en utvikling og et system. Dermed har den moralske indignasjon og appell mer vært rettet mot aktører med større handlefrihet, for eksempel politikere som prioriterer velferdsformål og sosial utjevning for lavt, eller majoriteter med fordomsfulle holdninger til avvikergrupper.

Historisk har sosiologien utvidet det etiske og politiske handlingsrom ved at religiøse legitimeringer av samfunnsordninger har blitt erstattet med sosiale og kulturelle. Og det kan ligge endringsorienterte tankeressurser i sosiologiens tendens til å se på det som skjer som menneskeskapt og prinsipielt foranderlig. For noen generasjoner siden var sosiologiens kritikk vendt mest mot religiøse tegninger av maktforhold som gudvillende, eller mot den omtalte individualiseringen av

samfunnsproblemer. Brodden har også vært rettet mot genetiske og biologiske innfallsvinkler som forklarer menneskelig atferd ut fra arvelige programmeringer, instinkter og andre rammer som er uforanderlige, eller som det i alle fall tar titusener av år å forandre. I populærvitenskapen i vår tid har gener en form for renessanse, i vitenskapelig genetikk og biologi er perspektivene langt mer nyanserte. Men det kan få negative moralske konsekvenser dersom visse former for genetisk og biologisk determinisme blir stuerne igjen etter nazismens skandalisering av slike tenkemåter: De kan legitimere passivitet overfor folk som er annerledes, fordi vi ikke kan forandre det naturbestemte, eller motsatt legitimere umenneskelige inngrep, fordi «de andre» er skrudd sammen annerledes enn vi selv er.

I forhold til deterministisk biologi og genetikk åpner sosiologien for langt mer kortsiktige forandringsmuligheter. Likevel mener jeg at sosiologenes sans for tolkningsmangfold og for kompleksiteten i samfunnet, og deres interesse for utilsiktede konsekvenser, sjelden fører til at sosiologer hevder at forandring er lett å få til. I denne sansen for samfunnets kompleksitet kan det ligge mye kritikk overfor gjeskjeftige revolusjonære og advokater for utopiske reformprogrammer.

Det er tilslørende å snakke generelt om sosiologien i bestemt form når en drøfter dens samfunnsmessige funksjoner. Ulike sosiologiske teorier kan ha ulike samfunnsmessige konsekvenser. For å male med svært bred kost, kan en si at sosiologien i nyere tid er mer aktørorientert enn tidligere, i den forstand at aktørene generelt tillegges større autonomi og endringskraft. I dag mener jeg at den største etiske utfordringen i sosiologien ikke kommer fra en sterk strukturdeterminisme, men fra en spesiell utforming av en aktørorientert sosiologi, nemlig teorien om rasjonelle valg. *Rational choice* er ganske dominerende i økonomisk vitenskap og innflytelsesrik, om enn kontroversiell, i sosiologien. Også fordi økonomene er en faggruppe som sitter nær makten og i maktposisjoner, må denne teorien vurderes kritisk. *Rational choice* legger til grunn at menneskene er individualistiske, fornuftsstyrte, strategiske og kalkulerende, og ofte også at de er egoistiske.¹⁰ Man kan kritisere dette bildet faglig fra mange synsvinkler. Er folk alltid så rasjonelle og selviske? Min *etiske* bekymring gjelder først og fremst at det kan bli en selvoppfylende profeti dersom tilstrekkelig mange legger dette perspektivet til grunn. Hvis alle begynner å tro at alle er egoistiske og kyniske, blir de det selv. Uttrykt i folkelig visdom: Man må tute med de ulver som er ute.

Teorien om rasjonelle valg kan brukes avslørende og moralsk vekkende til å skrelle av svulmende nestekjærlig retorikk, slik at egeninteresser og privilegier synliggjøres og kan gjøres til gjenstand for kritikk. Men hvis dette perspektivet brukes som eneste inntak til etisk analyse og politisk arbeid, kan det bidra til fellesskapsoppløsning. Slik sett virker det i en annen retning enn de fleste andre sosiologiske teorier, som på en eller annen måte handler om *relasjoner* og dermed

10 En artikkelsamling som gir både presentasjon og kritikk av teorien om rasjonelle valg anvendt på religion, er Young 1997.

fremmer en erkjennelse av at vi mennesker er avhengige av hverandre og bærer hverandres liv i våre hender, for å hentyde til etikeren K.E. Løgstrups kjente formulering. Sosiologi er så mangt, og hva slags sosiologi som anvendes i skolen, har etiske implikasjoner.

EN ETTERTANKE OM SOSIOLOGI OG HISTORIE

I dette nummeret av Prismet presenteres artikler fra en historiker og fra en sosiolog om hva de respektive fag kan tilby.¹¹ Jeg får derfor si at jeg ikke inviterer til noen tvekamp med historikere om hvem som skal få mest plass i skolen eller i undervisningen i religion, livssyn og etikk. Det har uten tvil tidligere vært fagkamper mellom historikere opptatt av det unike og samfunnsvitere opptatt av det generelle. Men utviklingen i begge fagene har brakt dem nærmere hverandre i fredelig sameksistens og fruktbare bytteforhold. Samfunnsvitenskapene er blitt mer ydmyke for historisk kontekst og lokale variasjoner, og mindre ambisiøse når det gjelder å finne universelle lovmessigheter enn Auguste Comte var, han som for snart to hundre år siden satte navn på sosiologifaget. Comte tenkte først å kalle det nye faget sosial fysikk, sterkt inspirert av de betydelige framskrittene i naturvitenskapen i hans samtid. Og historikerne har i økende grad lånt teorier fra sosiologien når de har gått fra det rent deskriptive og stilt spørsmål om hvorfor utviklingen ble som den ble. I fagene samfunnsfag og samfunnskunnskap i norsk skole legges det da også opp til et ganske tett og harmonisk samliv mellom historie og samfunnsvitenskap.

LITTERATUR

Læreplanverket, både overordnet del og alle de læreplanene for ulike fag som er omtalt i artikkelen, er å finne på www.udir.no/laring-og-trivsel/lareplanverket/.

Ammerman, Nancy (red.) (2007). *Everyday Religion*. New York: Oxford University Press.

Ammerman, Nancy (2014). *Sacred Stories, Spiritual Tribes. Finding Religion in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.

Andreassen, Bengt-Ove (2016). *Religionsdidaktikk. En innføring*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.

Anker, Trine (2017). «På tide å si farvel til verdensreligionene?» I Marie von der Lippe og Sissel Undheim (red.). *Religion i skolen. Didaktiske perspektiver på religions- og livssynsfaget* (s. 25–33). Oslo: Universitetsforlaget.

Breidlid, Halldis (2014). «Tekstkompetanse og metabevissthet i RLE. Funn fra en kvalitativ studie i to flerkulturelle 10. klasser.» I Bodil Kleve m.fl. (red.). *Literacy og fagdidaktikk i skole og lærerutdanning* (s. 106–148). Oslo: Novus Forlag.

11 Se Tarald Rasmussens artikkel i denne utgaven.

- Henriksen, Jan-Olav og Pål Repstad (2005). *Tro i sør*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Kjølleberg, Andrea (2019). *Veien videre for fagfornyelsen. En kvalitativ undersøkelse av lærerutdanningenes reaksjon på forslag til nye læreplaner*. Masteroppgave. Oslo: MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn.
- Lied, Liv Ingeborg og Audun Toft (2018). «'Let me entertain you.' Media dynamics in public schools». I Knut Lundby (red.). *Contesting Religion. The Media Dynamics of Cultural Conflicts in Scandinavia* (s. 243–258). Berlin: de Gruyter.
- Løvland, Anne og Pål Repstad (2008). *Julekonserter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Løvland, Anne, Pål Repstad og Elise Seip Tønnessen (red.) (2008). *Gud på Sørlandet*. Kristiansand: Portal forlag.
- Madsen, Ole Jacob (2020). *Livsmestring på timeplanen – rett medisin for elevene?* Oslo: Spartacus forlag.
- McGuire, Meredith (2008). *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.
- Midtbøen, Arnfinn og Axel West Pedersen (2020). «Tidsskrift for samfunnsforskning. 'Problemorientert empirisme' gjennom 60 år». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1: 5–11.
- Repstad, Pål (2007). *Hva er sosiologi?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Repstad, Pål (2019). «More dialogue between approaches. Everyday religion and political religion.» I Pål Repstad (red.). *Political Religion, Everyday Religion. Sociological Perspectives* (s. 54–66). Leiden/Boston: Brill.
- Repstad, Pål (2020). *Religiøse trender i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sundby, Per (1982). *Medisin, moral og det gode liv*. Oslo: Gyldendal.
- Toft, Audun (2017). «Islam i klasserommet. Unge muslimers opplevelse av undervisning om islam». I Ida Marie Høeg (red.). *Religion og ungdom* (s. 33–49). Oslo: Universitetsforlaget.
- Toft, Audun (2018). «Inescapable news coverage. Media influence on lessons about islam.» I Knut Lundby (red.). *Contesting Religion. The Media Dynamics of Cultural Conflicts in Scandinavia* (s. 259–277). Berlin: de Gruyter.
- Young, Lawrence (red.) (1997). *Rational Choice Theory and Religion*. New York: Routledge.